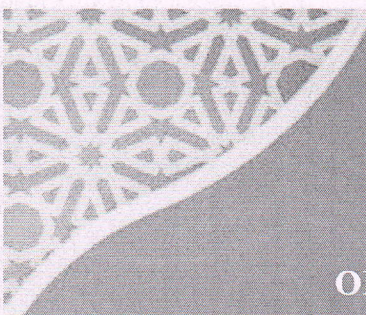

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

JAHON ADABIYOTI VA QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK
KAFEDRASI

“SHARQ MUMTOZ POETIKASI
MUAMMOLARI: NAVOIY VA RUMIY”

mavzusidagi
XALQARO ILMIY-NAZARIY KONFERENSIYA
Toshkent, 2025-yil, 22-aprel

ISSUES IN ORIENTAL CLASSICAL
POETICS: NAVO’I AND RUMI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC-THEORETICAL CONFERENCE
Tashkent, April 22, 2025

TAKLIFNOMA VA DASTUR

Hurmatli _____!

Sizni Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti "Jahon adabiyoti va qiyosiy adabiyotshunoslik" kafedrası tomonidan tashkil etilayotgan **"Sharq mumtoz poetikasi muammolari: Navoiy va Rumi"** mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiyaga taklif etamiz.

Manzil: *Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, A blok, 212-xona.
Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103-uy,*

Dear _____!

The Department of World Literature and Comparative Literary Studies at Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature is honored to invite you to the international scientific-theoretical conference on **"Issues in Oriental Classical Poetics: Navo'i and Rumi"**.

Venue: *Tashkent, Yakkasaray dstr, Yusuf Khos Khojib str, 103, Alisher Navo'i Tashkent State University of Uzbek Language and Literature*

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI
JAHON ADABIYOTI VA QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK KAFEDRASI

**“SHARQ MUMTOZ POETIKASI
MUAMMOLARI:
NAVOIY VA RUMIY”**

*mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy
konferensiya materiallari
2025-yil, 22-aprel*

MINISTRY OF HIGHER EDUCATION, SCIENCE AND
INNOVATIONS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN
ALISHER NAVAI TASHKENT STATE UNIVERSITY
OF UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE
DEPARTMENT OF WORLD LITERATURE AND
COMPARATIVE LITERATURE

*Proceedings of the international
scientific-theoretical conference titled*

**“ISSUES IN ORIENTAL CLASSICAL
POETICS: NAVO'I AND RUMI”**

April 22, 2025

Toshkent
“Nurafshon business”
2025

UO'K 845.711.05

KBK 133.585.3

“Sharq mumtoz poetikasi muammolari: Navoiy va Rumiy” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. – Toshkent: Nurafshon business, 2025. – 1016 b.

ISBN 978-9910-8871-6-1

Mas’ul muharrir:

Shuhrat Sirojiddinov,

filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

Shuhrat Sirojiddinov (O‘zbekiston), Münevver Tekcan (Turkiya), Uzoq Jo‘raqulov (O‘zbekiston), Agnieska Vojta (Germaniya), Nozliya Normurodova (O‘zbekiston), Rukhsana Iftikhar (Pokiston), Almaz Ulviy (Ozarbayjon), Suvon Meli (O‘zbekiston), Sergey Nikonorov (Rossiya), Akibatxan Ismanova (Qirg‘iziston), Makpal Orazbek (Qozog‘iston), Aleksey Pilev (Rossiya), Nurboy Jabborov (O‘zbekiston), Shafiqa Yorqin (Afg‘oniston), Amir Ne‘mati Lima‘i (Eron), Nafas Shodmonov (O‘zbekiston), Rakymjan Turysbek (Kazakhstan), Dilmurod Quronov (O‘zbekiston), Gulnoz Xalliyeva (O‘zbekiston), Dilnavoz Yusupova (O‘zbekiston).

Sharq-islom madaniyatining ikki buyuk vakili – Alisher Navoiy va Jaloliddin Rumiy ijodi badiiyati, tarixiy-tipologik xossalarini ilmiy-nazariy tadqiq etishga qaratilgan “Sharq mumtoz poetikasi muammolari: Navoiy va Rumiy” mavzuidagi mazkur konferensiya materiallari ulkan geografik ko‘lami, tipologik talqinlari, tahliliy xulosalari bilan o‘ziga xosdir. To‘plam to‘rt bo‘limdan tashkil topgan. Har bir bo‘lim o‘zicha mustaqil ilmiy muammoni aks ettirishi bilan birga, Navoiy va Rumiy poetikasi sathida o‘zaro umumlashadi, jahon adabiyoti, qiyosiy adabiyotshunoslik, tarixiy hamda nazariy poetika, hozirgi adabiy jarayon muammolarini aks ettirishi bilan ma’naviy-ma’rifiy, badiiy-estetik ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy to‘plam adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid, adabiyot tarixi, qiyosiy adabiyotshunoslik, tarjima nazariyasi, tarjimashunoslik bilan shug‘ullanayotgan doktorant, tayanch doktorantlar; magistrant va bakalavriyat bosqichi talabalari, shuningdek, badiiy adabiyot masalalari bilan qiziquvchilar uchun mo‘ljallangan.

To‘plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Ilmiy-texnik kengashining 2025-yil 3-apreldagi yig‘ilishi qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan.

**Mualliflar qarashlari tahririyat nuqtayi nazaridan
farqlanishi mumkin.**

© “Nurafshon business”, 2025.

37.	<i>Orzigul HAMROYEVA.</i> QOFIYAGA OID BIRLIKLARNING QIYOSIY TAHLILI	325
38.	<i>Ainisa AKMATOVA, Makhlie NAZAROVA</i> THE SPECIFIC PECULIARITIES OF THE EMAGE "WOMAN" IN THE EPIC MANAS AND IN ALISHER NOVOIY'S WORKS	333
39.	<i>Тоғжун НОРОВ.</i> АЛИШЕР НАВОИЙ БОРЛИҚ ФАЛСАФАСИДА КОСМОС, МАКОН ВА ЗАМОН ТАЛҚИНИ	341
✓ 40.	<i>Rustam SHARIPOV.</i> МАНМУДХО'ЌА БЕНБУДИЙ ВА ABDURAUФ FITRATNING MILLIY DAVLATCHILIK HAQIDAGI QARASHLARI	353
41.	<i>Feruza BURXANOVA.</i> BADIIY SO'Z JILOSI	370
42.	<i>Ольга ЧИЖИКОВА, Ирина ЯНОВСКАЯ.</i> ЧЕРТЫ КОСМИЗМА В СТИХОТВОРЕНИИ НИКОЛАЯ КЛЮЕВА "БЕЛАЯ ИНДИЯ" И В НЕКОТОРЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ВОСТОЧНЫХ АВТОРОВ	377
43.	<i>Komiljon HAMROYEV.</i> SHARQ NIKOYATLARINING TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI	386
44.	<i>Нилуфар УМАРОВА.</i> ЎЛЖАС СУЛАЙМОНОВ ШЕЪРИЯТИ	393
45.	<i>Zebiniso BEKMURADOVA.</i> PAREMIYADA XIAZM	399
46.	<i>Азамат ХАЙРУЛЛАЕВ.</i> НОРМУРОД НОРҚОБИЛОВ ҲИКОЯЛАРИДА ОНОМАСТИКА	404
47.	<i>Салават АЮПОВ.</i> ОТЗВУКИ РУССКОЙ КЛАССИКИ В ЧЕХОВСКОМ ЭТЮДЕ "БЕЗНАДЕЖНЫЙ"	422
48.	<i>پوهنيار امرالله محمدی</i> <i>بررسی زبان شناسانه استعاره مفهومی عشق در اشعار فارسی نوایی</i>	429
49.	<i>Tozaqul MATYOQUBOVA.</i> G'AFUR G'ULOM SHE'RIYATIDA LIRIK QAHRAMON VA KECINMANING POETIK IFODASI	437
50.	<i>Ирина ЯНОВСКАЯ, Ольга ЧИЖИКОВА.</i> СКУЛЬПТУРНЫЕ ОБРАЗЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.С.ПУШКИНА	445

Rustam SHARIPOV,
filologiya fanlari doktori
(TDSHU, O'zbekiston)

MAHMUDXO'JA BEHBUDIY VA ABDURAUFI FITRATNING MILLIY DAVLATCHILIK HAQIDAGI QARASHLARI

Annotatsiya: Ushbu maqola jadid adabiyotining yorqin namoyandalari Mahmudxo'ja Behbudiy va Abdurauf Fitrat tomonidan badiiy ijod bilan bir qatorda tayyorlangan milliy va mustaqil davlat boshqaruvi islohotiga oid huquqiy hujjatlar tahliliga bag'ishlangan. Ushbu asarlar yana bir bor ularning faoliyati serqirra va samarali bo'lganligidan dalolat beradi.

Kalit so'zlar: jadid adabiyoti, jadid ma'rifatparvarlari, siyosiy-huquqiy qarashlar, Mahmudxo'ja Behbudiy va Abdurauf Fitrat ijodi, milliy-ozodlik harakati.

Abstract: This article is devoted to the analysis of legal documents related to the reform of national and independent state administration prepared by Mahmudhoja Behbudi and Abdurauf Fitrat, prominent figures of jaded literature, along with artistic creations. These works once again prove that their activity was lively and effective.

Keywords: modern literature, modern enlighteners, political and legal views, work of Mahmudhoja Behbudi and Abdurauf Fitrat, national liberation movement.

Bundan yuz yil muqaddam, to'g'rirog'i XX asrning boshlarida Turkiston jadidlari faqat badiiy ijod, ilmiy faoliyat, maktab va maorif islohoti masalalari bilangina emas, ayni paytda davlat qurilishiga oid siyosiy-huquqiy masalalar bilan ham shug'ullandilar. Buni o'sha davrdagi tarixiy sharoit, xususan Turkiston aholisining hatto ilg'or qismida ham huquqiy bilimning yo'qligi yoki yetishmasligi taqozo etdi. Shu davrda maktab yoki biror uyushma (tashkilot) ochmoqchi bo'lgan kishilar hatto buning uchun kimdan ruxsat olish va kimning nomiga ariza yozish masalasida ham qiynalib, murakkab vaziyatga tushib qoldilar. Maktab, yoki uyushma, yoxud jamiyat ochgan kishilar esa bu maktab, yoki uyushma, yoxud jamiyatning keyingi faoliyatini tashkil etishda ojizlik qildilar. Vaziyatning ana shunday tus olganini ko'rgan Munavvar qori Abdurashidxonov 1914-yili "Sadoyi Turkiston" gazetasining 14-iyun sonida "Jamiyatlar qanday ochilur" degan maqola bilan chiqishga majbur bo'ldi.

"Maktabni ochub qo'ya qolg'on ila ish bitmasligi, balki aning

farqi va davomi uchun moddiy va ma'naviy yordam va ma'svanatlar, g'ayrat va himmatlar lozim ekanligi onglashilmishdir. Buning uchun eng yaxshi chora o'laroq "jamiyat"ni tuzmishlar. Ya'ni rasmiy bir qonun doirasida xalqdan iona yig'ib, ochilmish va ochiladurg'on maktab va dorululumlarning nuqson va ehtiyojlarni yengillik ila isloh qilmoq va ado qilmoq usulini ijod etmishlar..

... Binoanalayh hozirda bizim Turkiston taraqqiyparvarona ko'proq shul maktab va jamiyat atrofida aylanmakdalar. Lekin bu maktab, jamiyatlarni ochmak uchun qanday tadbirlar lozim? Hukumatdan qaysi yo'l ila ijozat olinur? Qanday ustav va prog'ramlar ila ochmak foydali bo'lur?.. [1, 161].

Munavvar qori mazkur maqolasida, masalan, maktab yo jamiyatni ochish uchun ishni nimadan boshlash, maktab yo jamiyatning nizomini qanday tuzish va kimning nomiga ariza yozish hamda bu bilangina kifoyalanmay, tegishli idoralarga bir emas, bir necha marotalab qatnash lozimligini aytgan.

Tarixiy davrning o'zgarishi bilan kishilarda ibtidoiy huquqiy bilimning yo'qligi, ayniqsa, yaqqol sezildi va shunday bilimga xalq ommasida katta ehtiyoj paydo bo'ldi.

Ana shunday sharoitda jadidlar xalqqa ibtidoiy huquqiy ma'lumotlar berish bilan birga jamiyatning huquqiy normalarini ishlab chiqishga ham alohida e'tibor berdilar.

XX asr boshlarida Turkiston xalqlarining milliy manfaatlarini chor hukumati oldida himoya etish uchun kamida Rossiya Davlat Dumasining yoki Toshkent shahri aholisining ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etish yoki ko'tarish uchun esa kamida Toshkent shahar Dumasining a'zosi bo'lish lozim edi. Chor hokimiyati yillarida markaziy va mahalliy Davlat Dumalariga a'zo bo'lgan yerli xalq vakillarining hammasini ham o'zlarining el-yurt oldidagi burchlarini bajargan, deb bo'lmaydi. Lekin ular orasida Mahmudxo'ja Behbudiy singari xalq va mamlakat dardi bilan yashagan siymolar bor ediki, ular Davlat Dumasining a'zosi sifatida samarali faoliyat olib bordilar.

2001-yili Haarlem (Gollandiya)da nashr etilgan "Turkistonda yangilik harakatlari va ixtilollar. 1900-1924" degan to'plamdan ma'lum bo'lishicha, Mahmudxo'ja Behbudiy 1907-yilda Rossiya 3-Davlat Dumasi yig'ilishida ko'rib chiqish uchun "Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasi"ni tayyorlagan va bu "Loyiha"ni

Davlat Dumasining Musulmon fraksiyasiga topshirgan ekan. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining sobiq Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi Usmon Xo'jayev (Usmon Xo'ja, 1878-1968) xotirasiga bag'ishlangan ushbu to'plam uning farzandi doktor Temur Xo'ja o'g'li (Temur Xo'ja) tomonidan nashrga tayyorlangan.

Mazkur "Loyiha" Mahmudxo'ja Behbudiyning Rossiya Davlat Dumasiga taklifi sifatida yozilgani uchun Dumaning Musulmon fraksiyasi uni shu sohaga yaqin kishilarga fikr olish uchun bergan va u shunday yo'l bilan Turkiston masalalari bo'yicha taniqli mutaxassis Ismoilbek Gasparalining qo'liga tushgan. I. Gasparalining qizi Shafiqaxonim otasining arxivini Turkiyaga olib borib, Anqaradagi doktor Najip Hablemito'g'liga topshirgan. Doktor Najipbek XXI asr arafasida I. Gasparali arxividan Behbudiyning "Loyiha"sini topib, uni Temur Xo'ja o'g'liga bergan. Shu tarzda "Loyiha" Temurxo'janing tashabbusi va mehnati bilan dastlab Gollandiyada chop etilgan to'plamdan, keyin prof. Begali Qosimov vositasida O'zbekistonda "Jahon adabiyoti" jurnalining 2003-yil 8-sonida e'lon qilingan.

"Loyiha"ga yozilgan kirish so'zidan ma'lum bo'lishicha, Behbudiy 2-Davlat Dumasining Musulmon fraksiyasiga ham bir necha ma'ruzalar yozib bergan va ularda Turkiston muxtoriyati bilan bog'liq muhim masalalarni ko'targan. Bizningcha, zikr etilayotgan "Loyiha"da Behbudiyning o'sha ma'ruzalarda ilgari surgan ayrim fikr va mulohazalari ham muayyan huquqiy normalar sifatida o'zining yangicha talqinini topgan bo'lishi mumkin.

Loyiha to'qqiz bo'limdan iborat bo'lib, ular quyidagilardir:

1. Duma xususida.
2. Rusiya musulmonlari raisi.
3. Turkiston Idorai ruhoniya va doxiliyasi asosining musavaddasi (qoralamasi) Turkiston Idorai ruhoniya va doxiliyasi xususida.
4. Idorayi ruhoniya va doxiliya asoslarining xatti-harakati.
5. Idorayi ruhoniya va doxiliya tasarrufidagi ishlar.
6. Idorayi ruhoniya va doxiliya mas'uliyati.
7. Turkiston qozilari xususida.
8. Joniy va badkorlar (jinoyatchi va bezorilar).
9. Turkiston yahudiylari va ajnabiylari.

"Loyiha"ning bu qismlari va ulardagi ayrim moddalarini sharhlashdan avval shuni aytish joizki, Behbudiy 18 yoshidan

boshlab qozixonada mirzalik qilgan. U shu lavozimda ishlash jarayonida o'zining katta iste'dodini, ruhoniya va doxiliya sohasidagi boy bilimini namoyish etib, qozi va mufti darajiga erishgan. Ammo, 1899-1900-yillarda haj safari munosabati bilan Arabiston, Misr va Turkiyada bo'lishi hamda bu mamlakatlardagi maktab va madrasa ta'limi bilan tanishish uning hayotini mutlaqo o'zgartirib yubordi. 1903-yildan boshlab Behbudiyning diqqat markazida faqat bir masala – yangi tipdagi maktab masalasi turdi va shu maktab yordamida Turkiston aholisini chirmab tashlagan bid'at va jaholatga qarshi kurashish va xalq ommasi o'rtasida ma'rifat ziyolarini tarqatishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Turkistonning ilg'or kishilari safidan o'rin egallagan Behbudiy 1906-yili Nijniy Novgorodga borib, Rossiya musulmonlarining turmush va madaniyati muammolariga bag'ishlangan qurultoyda ishtirok etdi. Uning mazkur qurultoyda Turkiston musulmonlari guruhiga rahbarlik qilishi va katta nutq so'zlashi yig'ilganlarda yaxshi taassurot qoldiradi. U Rossiya Davlat Dumasida Musulmonlar fraksiyasi a'zolari o'rtasida obro'-e'tibor qozonib, Turkiston muammolarini ular yordamida Davlat Dumasiga havola etmoqchi bo'ladi.

Behbudiyning 3-Davlat Dumasida Musulmonlar fraksiyasiga yo'llagan "Loyiha"sining Turkiston madaniy muxtoriyatiga bag'ishlangani bejiz emas. Professor Begali Qosimovning "Jahon adabiyoti" jurnalining zikr etilgan sonida bosilgan kirish so'zida yozishicha, 1- va 2-Davlat Dumalarida qizg'in muhokama etilgan masalalardan biri ham muxtoriyat masalasi edi. Ammo muxtoriyat tushunchasi o'shavaqtdahalisiyosiy-ijtimoiyva madaniy mustaqillik ma'nosini anglatmagan. Binobarin, Rossiya musulmonlari madaniy muxtoriyat tushunchasi ostida millat milliy-madaniy turmushining daxlsizligini nazarda tutganlar. Bu o'sha davr uchun, shubhasiz, jasoratli harakat hisoblangan.

Endi bevosita "Loyiha"ning birinchi bo'limiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, unda asosan Turkiston aholisidan Davlat Dumasiga vakil saylanishining huquqiy normalari haqida bahs boradi. Behbudiy bu masalada Turkistondagi musulmon aholisining sonidan kelib chiqqan holda vakil saylanishini lozim, deb biladi. Bu moddaga eslatma sifatida aytish lozimki, o'sha vaqtda Turkistonda o'rnashib

olgan rus aholisining soni (322 ming), mahalliy xalq nufuzi (5 million 378 ming) dan qariyb yigirma marta kam bo'lgan.

"Loyiha"dagi "Rusiya musulmonlari raisi" deb nomlangan ikkinchi bo'limning ma'no-mohiyati quyidagi masalaga qaratilgan. Behbudiyning fikricha, Umumrossiya musulmonlarining diniy va hayotiy ishlarini bajarish hamda barcha ruhoniya va doxiliya idoralariga rahbarlik qilish uchun Peterburgda, ya'ni Rossiyaning poytaxtida mahkamai islomiya tashkil etilishi, ham diniy bilim, ham zamonaviy voqealardan yaxshi xabardor musulmonlardan birining bu mahkamaga ma'lum bir muddatga rais etib saylanishi lozim.

Turkiston idorai ruhoniya va doxiliyasi masalalariga bag'ishlangan uchinchi bo'lim "Loyiha"ning eng katta bo'limi bo'lib, o'n moddadan iborat. Bu moddalarning asosiy mazmuni quyidagi masalalarni o'z qamroviga olgan:

1. Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, Yettisuv, Zakaspiysk viloyatlaridan iborat Turkiston uchun bir idorai ruhoniya va doxiliya (Diniy va ichki ishlar idorasi)ni tashkil etish va bu idorani Toshkent shahrida barpo etib, unga "birinchi darajali ulamo sinfidan shariat va zamondan xabardor kishi"ni saylov yo'li bilan besh yillik muddatga shayxul-islom etib tayinlash.

2. Mazkur idorani quyidagi tartibda tashkil etish: 1 rais – shayxul islom, 5 diniy alloma – a'lam, 5 oliy va o'rta ma'lumotli musulmon – chilon (a'zo), shuningdek, mirzo va sarkotib.

3. A'lam va chilon (a'zo)larni har bir viloyatdan besh yillik muddatga saylov yo'li bilan tayinlash.

4. Idorayi ruhoniya va doxiliya tarkibiga, yuqorida qayd etilgan a'lam va chilon (a'zo)lardan tashqari, barcha mahalliy yahudiylardan bir nafar yahudiy olimni saylov yo'li bilan jalb etish.

5. Turkistonning har bir viloyatida Idorayi ruhoniya va doxiliya sho'balarini ochish va bu sho'balarga viloyat shaharlarining musulmonlar yashaydigan qismidan joy berish.

6. Idorayi ruhoniya va doxiliya sho'basining tarkibini quyidagicha belgilash: 1 raislik qiluvchi – oxund, 3 diniy ulamo – viloyat a'lam, 1 oliy ma'lumotli musulmon – viloyat chiloni (a'zosi) va, agar lozim topilsa, mirzo (sarkotib).

7. Har bir viloyatda Turkiston Idorai ruhoniya va doxiliyasi,

uning sho'balari va dorulqazo (qozixona) hukm va talablarini ijro etadigan ijroiya mahkamasini tuzish.

8. Mahkamaga ma'lumotli musulmonlardan saylov yo'li bilan rais etib tayinlash.

9. Turkistondagi musulmon volost yo'llar boshqaruvchilari, starshina va starshiy (katta) oqsoqollarini ijroiya mahkamaning amirligiga tobe deb hisoblash.

10. Bu idoralarning barchasi sho'bai ruhoniya va sho'bai hayotiyaga bo'linadilar. Behbudiy Turkiston Idorayi ruhoniya va doxiliyaning rahbariyati va tarkibiy qismlariga keng to'xtabgina qolmay, uning faoliyat doirasini ham belgilab bergan. Umuman, "Loyiha"ning sharhlanayotgan bu birinchi qismida Idorai ruhoniya va doxiliya masalalari muallifning diqqat markazida turadi. Buning sababi shundaki, XX asr boshlarida Turkiston aholisi o'rtasida Islom dini katta mavqega ega bo'lib, uning ma'naviy va madaniy hayotiga, Behbudiy o'ylaganidek, yangi diniy tuzilma – Idorai ruhoniya va doxiliya orqali ta'sir ko'rsatish va aholining turmush tarzini shu tuzilma yordamida o'zgartirib borish mumkin edi. Shuning uchun ham mazkur "Loyiha"da Idorai ruhoniya va doxiliyaning faoliyat va mas'uliyat doirasi quyidagicha belgilangan:

4-bo'lim. Idorayi ruhoniya va doxiliya a'zolarining xatti-harakati.

1. Shayxul-islom va oxund – ruhoniylar va shar'iy ishlar, a'lamlar – qonun-qoidalar va zamonning zarur ishlari, a'zolar esa turli-tuman ishlar bilan shug'ullanadilar. Muhim ishlarga viloyat a'lamlari va a'zolari ham chaqirilib, majlis o'tkaziladi. Hatto lozim bo'lganda Rossiyadagi Idorai ruhoniya va muxtoriyat doiralaridan maslahat olinadi.

2. Turkiston Idorayi ruhoniya va doxiliyasi sho'balari Rossiya Musulmonlari ittifoqi qarorlariga rioya qiladi.

3. Majlis va idoralarning har bir ishi, hukm va qarori shariat qonun va qoidalari doirasida bo'ladi.

4. Turkiston Idorayi ruhoniya va doxiliyasi tasarrufidagi shia mazhabiga mansub musulmonlarning rusumi mazhabiyaga oid fatvolari Zakavkaziyadagi shia shayxul-islomi majlisining roziligi bilan kuchga kiradi.

5. Mahalliy aholi jamiyatlari bu idoralarning ruhoniylar va hayotiy

sho'balari to'g'risida ma'lumot olish, taftish qilish va hisob so'rashga haqlidir.

5-bo'lim. Idorayi ruhoniya va doxiliya tasarrufidagi ishlar.

Bu bo'limda Idoraning faoliyat doirasi o'n ikki moddada belgilangan va ularning asosiylari quyidagilardir:

1. Idora o'z sho'balariga rahbarlik qilish bilan birga ular o'rtasida aloqa o'rnatadi va barcha mahalliy idoralarning ishlarini tartibga soladi.

2. Mahalliy rus mahkamalariga savol bilan murojaat etadi, bu ma'lumotlarning xatti-harakatlariga norozilik bildiradi va tegishli xalq huquqini mahalliy hukumat oldida himoya qiladi.

3. Meros-tug'ilish, bola boqib olish va tarbiyalash, nikoh-taloq, bola saqlab olish, xullas, ro'zg'or va oila ishlari, turli xil ko'chma va ko'chmas mulk hamda nomus da'volari bilan shug'ullanadi.

4. Masjid, madrasa, maktab, vaqf va xayr-sahovat, vasiyat ishlari bilan shug'ullanuvchi mutavalli va nozirlar hamda diniy va dunyoviy tahsil dasturlari, shuningdek, maktab va madrasalar tuzilmasini tashkil etadi.

5. Turkiston qozilariga shar'iy, urfiy, tijoriy va zamoniylar ishlarini so'ramoqlari uchun hamda jazo uchun dasturulamal va qonunnomalar tasnif etadi.

6. Barcha ruhoniylar va milliy, doxiliy maktab xizmatlariga kiradigan shaxslarni imtihon qilib, ular saviasining yetukligi va haqligi haqida shahodatnoma beradi.

7. Yer va suv masalasini Turkistonning doxiliy maishat va ahvoli havoiiya jug'rofiyasiga muvofiq suratda xolisona va qonun asosida hal etadi va h.k.

Ko'ramizki, Behbudiiy talqinidagi Idorai ruhoniya va doxiliya Turkiston aholisi hayotining qariyb barcha muammolari bilan shug'ullanish va bu muammolarni shariat amallari asosida hal etish huquqiga ega. U hatto aholidan tushgan shikoyat va arizalar asosida mahalliy rus mahkamalariga murojaat etishi, ular xatti-harakatiga nisbatan norozilik bildirishi ham mumkinki, bu "Loyiha"ning qimmatini yanada oshirgan.

Nihoyat, Idorayi ruhoniya va doxiliyaning javobgarligiga bag'ishlangan so'nggi 6-bo'lim quyidagi masalalarni o'z ichiga olgan:

1. Idorayi ruhoniya va doxiliya sho'balari, ijroiya mahkamasining, a'lam va a'zolari hamda qozixona xodimlarining xiyonat va jinoyatlari Idorai ruhoniya va doxiliya mahkamasi tomonidan tekshiriladi.

2. Turkiston Idorayi ruxoniya va dohiliyaning rais, a'lam va a'zolarining jinoyatlari taftish komissiyasi tomonidan o'rganiladi. Rossiyadagi barcha Idorai ruhoniya va muxtoriyatlarni tekshirish Umumrossiya musulmonlari raisi mahkamasining vazifasiga kiradi.

Turkiston Idorayi ruhoniya va doxiliyasining tuzilmasi, a'zolarining xatti-harakati, tasarrufidagi ishlar va mas'uliyati Behbudiy tomonidan shunday mukammallik bilan ishlab chiqilganki, uning ham shariat qonun-qoidolari, ham zamonaviy huquqiy bilimlarni puxta egallaganligi yaqqol ko'rinib turadi.

7-bo'lim. Turkiston qozilari xususida.

Behbudiy qozixonada ishlagani va bu sohani mukammal bilgani uchun Turkiston qozilarining huquqiy maqomi va qozilik tizimining huquqiy masalalarini o'n moddada ifodalagan va bu moddalarning asosiylari quyidagilardir:

1. Turkiston qozilari hozirgi tartibda saylanishi, ammo ularning bu lavozimga loyqliklari Idorai ruhoniya va doxiliya yoki sho'basining shahodatnomasi bilan tasdiqlanishi lozim. Ularni bo'shatish masalasi ham mazkur Idora ixtiyoridadir.

2. Turkiston muzofotidagi hukm chiqaradigan boshqa mansablar tugatilib, ular o'rniga shar'iy qozilar mansabi joriy etilsin.

3. Har bir volostda bir qozixona, har bir qozixonada esa bir qozi va bir muovin mansabi belgilansin.

4. Qozi va muovinning vazifalari hozirgidek xalq tarafidan belgilanib, maoshi Idorai ruhoniya tomonidan berilsin.

5. Bir qozining hukmidan norozi bo'lgan kishi hozirgidek 4 qozidan iborat kengashga murojaat etsin.

6. Qozilar kengashining hukmi appelyatsiya uchun Idorai ruhoniya uchun ko'tarilib, bekor qilinishi yoki rad etilishi mumkin.

7. Qozixonada yoziladigan barcha hujjatlar turkcha (o'zbekcha) yozilib, da'vo va hujjat summasi cheklanmasligi lozim.

8. Turkiston qozilari tomonidan tasdiqlangan barcha vasiqalar, hukm va xatlar Rossiyadagi adliya mahkamalari tomonidan e'tiborga olinishi maqsadga muvofiq va h.k.

“Loyiha”ning “Joniy va badkorlar” (“Jinoyatchi va bezorilar”) degan sakkizinchi hamda “Turkiston yahudiylari va ajnabiylari” degan to‘qqizinchi bo‘limlari ham mazkur masalalarga oid ishlarni adolatli hal qilishga qaratilgan moddalardan tashkil topgan. Masalan, agar turkistonliklar 3 marta o‘g‘irlik qilgan yoki umumga zarar keltirgan bo‘lsalar, ular Idorai ruhoniyaning xohishi bilan boshqa mahallaga vaqtincha yoki umrbod chiqarilib yuborilishi mumkin va h.k.

Behbudiy Idorayi ruhoniya va doxiliya faoliyati bilan bog‘liq bu huquqiy qarashlari va takliflarini bayon etgach, hukumatidoralarining faoliyati bilan bog‘liq “talab va modda”lardan iborat “Loyiha”ning ikkinchi qismini ham Musulmon fraksiyasiga ma’ruza tarzida taqdim etgan. Bu qism quyidagi to‘rt bo‘limdan tashkil topgan:

1. Milliy mahkamalar xususida.
2. Vaqflar xususida.
3. Umumiy maktablar.
4. Suv va yerlar xususida.

“Mulkiy mahkamalar xususida” deb nomlangan birinchi bo‘limdagi Behbudiyning huquqiy qarashlari mazkur mahkama ishinitubdan qayta qurishga qaratilgan bilan, ayniqsa, ahamiyatlidir. Behbudiyning bu masala bo‘yicha qarashlari va takliflari o‘n ikki moddadan iborat bo‘lib, ularning asosiylari quyidagilardir:

1. Turkiston o‘lkasining bosh mahkamasidagi mulkiy, moliy va ilmiy sho‘ba hamda majlis (kengash)lariga musulmonlardan idora xodimi, a‘zo va maslahatchilar tayinlash.
2. Barcha viloyat mahkamalarining shu masaladagi sho‘ba va majlis (kengash)lariga musulmonlardan lozim qadar a‘zo va maslahatchi tayinlash.
3. Har bir shahar va katta qasaba (shaharcha)da shahar Dumasi ochilib, a‘zolari sonini aholining jinsi (turi)ga qarab taqsim qilish.
4. Rossiya adliya mahkamalari sayloviga va bu mahkamalardagi mansablarga saylanishga musulmonlarni haqli deb hisoblash.
5. Turkiston turmushidan xabarsiz yuristlarni Turkiston adliya mahkamalariga hokim etib tayinlamaslik.
6. Qozi yo sudyalor jazo tayin qilmaguncha hech kimni hibsga olmaslik.
7. Turkistonda Idorayi ruhoniyanini tezlik bilan ochish.

8. Qozilar hukmini prokuror nazoratidan chiqarilib, Idorai ruhoniya ixtiyoriga topshirish va h.k.

“Loyiha”dagi vaqf masalasiga bag‘ishlangan ikkinchi bo‘limning maqsad va mohiyati vaqf ishlarini butkul Idorai ruhoniya ixtiyoriga o‘tkazishga qaratilgan. Behbudiy, “Loyiha”ning boshqa bo‘limlaridan ham ma‘lum bo‘lganidek, o‘lkadagi asosiy ishlarga rahbarlikni amalga oshirish uchun Idorai ruhoniya va doxiliyani tuzish hamda hukumat mahkamalari tasarrufidagi bir qator vazifalarni shu Idora ixtiyoriga o‘tkazish yo‘li bilan Turkistonning “madaniy muxtoriyati”ga erishmoqchi bo‘lgan.

Endi “Loyiha” muallifining umumiy maktablarga oid huquqiy takliflari bilan tanishaylik. Bu masalaga oid takliflar quyidagi to‘rt moddadan iborat:

1. Rossiyadagi umumiy ta‘lim (o‘qituv) masalasi va moddasi Turkistonga ham baravar tegishli, deb hisoblansin.

2. Turkistondagi maktab va madrasalar hukumat (rus ma‘muriyati nazarda tutilmoqda) nazoratidan ozod etilsin.

3. Umumiy o‘rta va oliy maktablarga musulmonlardan komissiya tayinlansin. Rus harfi (yozuvi) musulmon maktablarida joriy etilmasin.

4. Musulmon bor bo‘lgan har xil korxona, hibsxona va askarxonaga musulmon ruhoniysi tayinlansin.

Yuqoridagi moddalardan shu narsa ayon bo‘ladiki, Behbudiy bir tomondan, Turkiston Rossiyaning tarkibiy qismiga kirgani holda bu yerda yashovchi musulmonlarning Rossiyadagi ijtimoiy imtiyozlardan foydalana olmayotganlarini ko‘zda tutib, mahalliy xalqning Rossiyadagi rus fuqarolari bilan teng huquqli bo‘lishi, ikkinchi tomondan, Turkistondagi rus ma‘muriyatining rahbarlik huquqlarini chegaralash. Turkistonning “madaniy muxtoriyat”iga erishish yo‘llarini axtargan. Behbudiyning bunday intilishlari “Loyiha”ning suv va yer haqidagi bo‘limida ham o‘z ifodasini topgan.

Hukumat idoralari tasarrufidagi masalalarga bag‘ishlangan so‘nggi bo‘lim “Suv va yerlar xususida” deb atalgan bo‘lib, quyidagi moddalardan iborat:

1. Dunyoning qaysi mamlakatida yashashidan qat’iy nazar har bir musulmon Turkistondan yer sotib olishga haqlidir, xuddi shuning-

dek, turkistonliklar ham dunyoning boshqa mamlakatlaridan yer sotib olishlari mumkin.

2. Sahro-biyobon, tog'li joylarda yashovchi va shahar xalqining maishiy turmush talabi bilan yayloq, chashma, o'rmon, kon, ko'l, o'tloq va daryodan foydalanishini ta'qiqlovchi qonunlar bekor qilinsin.

3. Daryo va katta-kichik ariq suvlari taqsimi aholining ittifoqi va maslahati asosida kechsin.

4. Turkiston xalqi talab qilmaguncha Turkistonga muhojir yuborilmasin.

5. Turkiston shaharlaridagi yerlar tegishli qonun chiqmagunicha g'ayrimusulmonlarga na vaqtincha, na abadiy foydalanish uchun berilmasin.

Behbudiyning 3-Rossiya Davlat Dumasi fraksiyasiga yo'llagan "Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasi" shundan iborat.

Behbudi 1907-yil noyabr oyida yozilgan bu hujjati bilan Rossiya mustamlakachilik siyosatining Turkistondagi kishanlarini bo'shashtirmoqchi bo'lganki, biz bu hujjatda oradan o'n yil o'tgach, 1917-yilda amalga oshgan Turkiston Muxtoriyati g'oyalarning dastlabki sadolarini ko'ramiz. Behbudiyning bu "Loyiha"si bilan Turkistondagi mustamlaka davlat tuzumini isloh etmoqchi bo'lgani shubhasiz. O'lkadagi bir qator hayotiy masalalarning davlat tasarrufida Idorai ruhoniya va doxiliya ixtiyoriga o'tkazilishi, shuningdek, maktab, suv va yer masalalari yuzasidan olg'a surilgan takliflar Behbudiyning o'z davridan kamida o'n yilga ilg'orlab ketganini ko'rsatadi.

Afsuski, shu davrda o'zbek jadidchilik harakatida Turkiston xalqlari taqdiri bilan bog'liq muhim huquqiy masalalarni Behbudiye teran tushungan va bu masalalarni Rossiya Davlat Dumasi darajasiga olib chiqqan boshqa birorta kishi bo'lmagan.

Oradan o'n yil o'tgach, Rossiyada 1917-yil Fevral inqilobi g'alaba qozondi. Rossiyaning bevosita nazorati ostida yashayotgan Buxoro amirligidagi siyosiy va ijtimoiy vaziyat ham keskin o'zgarib, amirlikning metin devorlari nuray boshladi. Shunday sharoitda amirga birdan-bir muxolif kuch - "Yosh buxoroliklar" harakati o'z saflarini qayta qurishga kirishdi. Yangi Markaziy Qo'mita mavjud tarixiy sharoitidan kelib chiqib, tashkilotning amaliy dasturini ishlab chiqishni o'z oldiga birlamchi vazifa sifatida qo'ydi.

Dastur amir hukumatidan norozi bo'lgan va jadid tashkilotiga kelib qo'shilgan xilma-xil ijtimoiy guruhlarining manfaatini ifodalay oluvchi hujjat bo'lgani uchun dasturul amal ahamiyatiga ega bo'lgan siyosiy talablar unda bo'rtib turmasligi lozim edi. Shuning uchun ham davomli bahslardan keyin bu dasturni islohot loyihasi tarzida tuzish maqsadga muvofiq, deb topildi va loyihani tuzish ishi Fitratga topshirildi.

Oradan 2 oy o'tgandan so'ng, 1918-yil yanvarida Fitrat tomonidan tuzilgan "Buxoroda islohot loyihasi"ni "Yosh buxoroliklar" Markaziy Qo'mitasi muhokamasiga topshirdi. Loyiha ba'zi bir juz'iy tuzatishlar bilan Markaziy Qo'mita tomonidan qabul qilindi.

Abdurauf Fitrat ishlab chiqqan va Markaziy Qo'mita tomonidan qabul qilingan mazkur loyihada konstitutsiya masalasiga oydinlik kiritilmaganidek, amirlikdagi monarxiya tuzumini o'zgartirish masalasi ham chetlab o'tilgan. Xuddi shu hol tufayli keyinchalik bolsheviklar Fitrat sha'niga ozmuncha malomat toshlarini otmadilar. Lekin bu loyihaning qimmatini unda ikki muhim g'oyaning ifodalanganida edi.

Bu g'oyalarning birinchisi Buxoroda huquqiy davlatni barpo etish, o'rta asrlardagi sharqona zulm va zo'ravonlikka asoslangan tuzumni Yevropa tarzidagi ma'rifatli monarxiya bilan almashtirish, mehnatkash aholining farovonligi va madaniy darajasini oshirish yo'li bilan Buxoroni siyosiy, iqtisodiy va harbiy jihatdan mustahkamlash edi.

Yuqoridagi sharhdan ma'lum bo'lganidek, A. Fitrat Buxorodagi davlat tuzumini, bolsheviklar xohlaganidek, inqilobiy yo'l bilan emas, balki islohotlar yo'li bilan o'zgartirishni to'g'ri, deb hisoblagan. Bu hol Fitratning nafaqat buyuk yozuvchi, balki donishmand siyosatchi bo'lganini ham yaqqol ko'rsatadi.

Fitrat shu davrda turli ijtimoiy guruhlar tomonidan tuzilgan dastur mualliflaridan farqli o'laroq, siyosiy va ijtimoiy masalalarga katta ehtiyotkorlik va xushyorlik bilan yondashgan bo'lsa, madaniy va iqtisodiy masalalarga o'tganda aniq-tayin va keskin fikrlarni ilgari surgan.

"Buxoro islohoti loyihasi"ni kuzatish shundan shahodat beradiki, A. Fitrat "Yosh buxoroliklar" harakatining dasturulamalini tuzish va Buxorodagi mavjud tuzumni isloh etish masalasiga birinchi

navbatda xalq ommasi manfaatini ko'zda tutgan holda kirishgan. U yozuvchi sifatida mehnatkash xalq ommasi hayotini, dard va tashvishlari, orzu va umidlarini yaxshi bilganligi uchun, birinchi navbatda, shu xalq ommasining hayotini o'zgartirish va yaxshilash choralari axtargan. Shuning uchun ham u o'z loyihasida dehqonchilik masalalariga katta e'tibor bergan. Hatto loyihani ham davlat tuzilishi masalasidan emas, balki qishloq xo'jaligi bilan bog'liq islohotdan boshlab, barcha ekinzor yerlarni uch guruhga – vaqf yerlari, xususiy yerlar va davlat ixtiyoridagi yerlarga ajratgan.

Loyihaga ko'ra, davlat yerlari (amlok) bilan davlat ixtiyoridagi (ma'lum shart bilan ijaraga beriladigan) yerlar o'zaro birlashgan holda hiroj deb ataladi. Xususiy yerlar yer egasining to'la-to'kis ixtiyorida bo'ladi. Vaqf yerlari esa maxsus boshqarma tomonidan idora etiladi.

Loyihadagi muhim ahamiyatga molik masalalardan biri soliq masalasidir. Xuddi shu narsa amirlikda xalq ommasining qashshoqlashishiga sabab bo'lgani uchun Fitrat soliq masalasiga e'tibor berib, soliq olishning bir qator yangi qoidalarini ishlab chiqqan. Chunonchi, loyihaga ko'ra, mehnatkashlar ommasi va davlatga qarashli yerlardan kam soliq olinishi nazarda tutilgan. Va ayni paytda kafsan, uskuna puli, cho'p puli singari sun'iy ravishda o'ylab topilgan qator soliqlarning bekor qilinishi aytilgan. Loyihamning soliq masalasidagi yangiliklardan biri shunda ediki, Fitrat unda xususiy yer egalari bilan birga amir tomonidan ijaraga berilgan hiroj yerlardan olinadigan soliqni ham oshirishni lozim, deb hisoblagan. Bu Fitratning soliq masalasida, birinchi navbatda, xalq ommasiga ma'lum imtiyozlar yaratish, ikkinchi tomondan, shu vaqtgacha katta imtiyozlardan foydalanib yashayotgan kishilarga kelayotgan tekin foyda yo'lini to'sish va, uchinchidan, shu kimsalar hisobidan davlat xazinasini to'ldirish istagidan kelib chiqqan.

Loyihadagi ikkinchi muhim g'oya dehqonchilik va qishloq xo'jaligi bilan bog'liq. Fitrat xalq va mamlakatning iqtisodiy muammolarini bartaraf etish va farovonlikka erishishning asosiy yo'lini qishloq xo'jalik mahsulotlarini ko'paytirishda ko'rgan. Buning uchun u ekin maydonini kengaytirish va dehqonchilik ishlarini mukammallash tirishni lozim, deb bilgan. U ekin ekilgan va ekilmagan yerlardan

baravar soliq olishni taklif etgan. Toki yer egasi bu yerning bo'sh, foydasiz, ishlamay, xalqni o'z mahsulotlari bilan bahramand etmay turmasin, degan fikr uni shunday xalq va mamlakat manfaati yo'lida dadil qadam tashlashga olib kelgan.

Fitratning yerdan foydalanish, qishloq xo'jaligini rivojlantirishga qaratilgan takliflari bu bilangina cheklanmaydi. U irrigatsiya ishlarini ham e'tibordan qochirmay, Zarafshon sug'orish tizimidan to'g'ri foydalanib, suvning Buxoro va Samarqand viloyatlarida to'g'ri taqsimlanishi, Amudaryodan irrigatsiya maqsadida foydalanish borasida ham katta amaliy ahamiyatga molik g'oyalarni ilgari surgan.

Loyihadan katta o'rin olgan vaqf masalasida Fitrat Buxoroda hukm surgan o'zboshimchalik va suiste'mol qilish holatlarini nazarda tutgan holda vaqfdan tushgan mablag'ning sovrilib ketmasligi uchun maxsus komissarlik tuzishni, vaqf mulki, do'konlari, oshxona va kutubxonalarni shu nozirlik tasarrufiga o'tkazish va barcha daromadni mazkur komissarlik qoshidagi xazinada markazlashtirish g'oyasini olg'a surgan. Shunda, uning nazarida, xazinadagi kapitaldan tushgan foyda hisobiga yangi maktab va madrasalar, kutubxona va yetimxonalar, kasalxona va kambag'allar uchun oshxonalar ochish mumkin bo'ladi.

A.Fitratvaqfmol-mulkidan to'g'ri foydalanish haqidagi takliflarini bayon qilgandan so'ng harbiy ishni tashkil etish masalasiga o'tadi. Loyihaga ko'ra, qo'shin sonini 12 ming kishiga ko'paytirish, qo'shin to'plashning yevropacha usulini qo'llab, harbiy xizmatni hamma uchun majburiy qilish lozim; 22 yoshga yetgan yigitlar ikki yillik harbiy xizmatga chaqirilishi, bundan avval esa tibbiy ko'rikdan o'tishi shart; bundan tashqari, keng kazarmalar qurish, komandirlar uchun Buxoroda harbiy maktab ochish, qo'shinning kiyim-boshi va oziq-ovqati bepul bo'lishi va askarlar, oz bo'lsa-da, oylik maosh olishi zarur; buxoroliklar o'rtasida harbiy tayyorgarlikka ega kishilar bo'lmagani uchun rus armiyasida xizmat qilgan musulmonlardan komandir sifatida foydalanish maqsadga muvofiqdir. Eng muhimi, harbiy ish harbiy nozirlikda markazlashishi lozim.

Loyihada moliya, ma'muriy bo'linish masalalari Fitrat e'tiboridan chetda qolmagan. Unda aytilishicha, adliya idoralari shariat qonunlari asosida ish olib boradi. Qozikalon ayni paytda adliya noziri vazifasini bajaradi. Buxoroda temir yo'lni rivojlantirish

maqsadida Temir yo'l nozirligi tuziladi va bu nozirlik ayni vaqtda tog'-kon sanoati bilan ham shug'ullanadi.

Buxoro Xalq Sovet Respublikasining bo'lajak maorif noziri loyihada maktab va ta'lim masalalariga ham maxsus e'tibor qaratgan. Loyihada keltirilishicha, aholi o'rtasida maorif ishlarini rivojlantirish uchun Maorif nozirligini tashkil etib, barcha viloyatlarda xazina hisobidan ikki bosqichli xalq maktablari va oliy o'quv yurtlarini ochish, bu maktablarni o'quvchilar bilan ta'minlash, barcha turdagi maktablar uchun dasturlar ishlab chiqish va bu maktablar ustidan nazorat olib borish ishlari mazkur nozirlikka yuklanadi.

Nozirlar Kengashi, loyihaga ko'ra, quyidagi o'nta nozirlikdan tashkil topadi:

1. Yer ishlari nozirligi.
2. Vaqf ishlari nozirligi.
3. Harbiy ishlar nozirligi.
4. Moliya nozirligi.
5. Ichki ishlar nozirligi.
6. Adliya nozirligi.
7. Militsiya nozirligi.
8. Temir yo'l va tog'-kon sanoati nozirligi.
9. Maorif nozirligi.
10. Tashqi ishlar nozirligi.

Har bir nozir huzurida maslahatchi bo'ladi.

Buxoroliklar orasidan mutaxassislar tayyorlanguniga qadar Rossiya, Ozarbayjon va Turkiyadan taklif etilgan musulmon millatlariga mansub bilimdon kishilar Buxoro nozirlari huzurida maslahatchi bo'lib xizmat etadilar.

Loyihada qayd etilishicha, Rossiya va boshqa davlatlar bilan tashqi aloqaga doir masalalar bilan Nozirlar Kengashi raisining o'zi shaxsan shug'ullanadi.

Loyihaning muhtasari bayoni shulardan iborat.

Afsuski, "Yosh buxoroliklar" amirni taxtdan ag'darib, "sharqona zulm va zo'ravonlikka asoslangan tuzum"ni bartaraf etishda Frunze qo'shinlari madadiga suyanmoqchi bo'ldilar. Lekin natijada amir ham, "yosh buxoroliklar"ning o'zlari ham quvg'inga uchrab, A.Fitratning Buxoroni isloh etish loyihasi amalga oshmadi. Oradan bir necha yil o'tib, Sovet davlati Buxoro Xalq Sovet respublikasini

“yutib yuborgach”, Fitratning Markaziy Qo‘mita tomonidan ma‘qullangan mazkur dasturida xatolar zanjirini axtarish va loyiha muallifini anarxiya tuzumiga moyillikda ayblash ishlari avj olib ketdi.

A.Fitrat, M.Behbudiy singari, Buxoro amirlik tuzumini ag‘darish va uning o‘rnida ma‘rifatli demokratik davlatni barpo etish tarafdori edi. Buni hozirgina ko‘rib o‘tganimiz loyiha ham to‘la tasdiqlaydi. Lekin Fitrat fantast yozuvchi bo‘lmagani, o‘tgan asrning 20-yillari arafasidagi Buxoro va buxoroliklarni yaxshi bilgani uchun o‘z oldiga real bajarish mumkin bo‘lgan vazifani qo‘ygan.

Bugun, oradan shuncha yil o‘tganidan keyin ham “Buxoro islohoti loyihasi” bilan yaqindan tanishgan kishi loyihada bir qator ajoyib g‘oyalar ilgari surilganini hamda bu g‘oyalar amalga oshgan taqdirda Buxoro va buxoroliklar hayoti Fitrat tasavvur etgan darajada yaxshi, madaniy va farovon bo‘lishiga ishonch hosil qilish mumkin.

Fitrat ushbu loyihani tuzganidan keyin ko‘p o‘tmay, bolsheviklar Qo‘qonda barpo etilgan Turkiston Muxtoriyat hukumatini qonga botirdilar. Fitrat, agar Turkiston aholisi ulug‘ maqsad yo‘lida birlashmasa, uni shunday fojia kutishini bilardi. Shuning uchun ham u 1917-yil fevral-oktabr oylari orasida o‘zining “Yurt qayg‘usi” degan sochmalarini yaratib, xalqni birlashish, erk va hurriyat yo‘lida kurashishga chorlagan edi.

Uning va umuman jadidlarning siyosiy-huquqiy qarashlari deganda, ular qalamiga mansub shunday asarlarni ham ko‘z oldimizga keltirib, jadid ma‘rifatparvarlarining ijtimoiy qarashlari zaminida xalq va Vatan ozodligi hamda milliy taraqqiyot g‘oyalari yotadi, desak, adolatdan bo‘ladi.

Adabiyotlar

1. Abdurashidxonov M. Tanlangan asarlar. – T.: Ma‘naviyat, 2003.
2. Fitrat Abdurauf. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. – T.: Ma‘naviyat, 2000.
3. Бехбудий М. Танланган асарлар / Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар: Б.Қосимов. – Т.: Маънавият, 1999.
4. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. Davriy to‘plam. №1. – T.: Universitet, 1999.

5. Mo'minov I. O'zbekiston ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixidan. – T., 1960.
6. Qosimov B. Milliy uyg'onish. – T.: Ma'naviyat, 2002.
7. Boltaboyev H. Qatag'on qilingan ilm. – T.: Xazina, 1996.
8. Boltaboyev H. Fitratning ilmiy merosi. – T.: Fan, 1996.
9. Boltaboyev H. Fitrat – adabiyotshunos. – T.: Yozuvchi, 1996.
10. Turkistonda yangilik harakatlari va ixtilollar. 1900-1924 (To'plam). Haarlem (Gollandiya), 2001.
11. G'aniyev I. Fitratshunoslik. – T.: Fan, 2005.